

ตามอุริรำลึก:

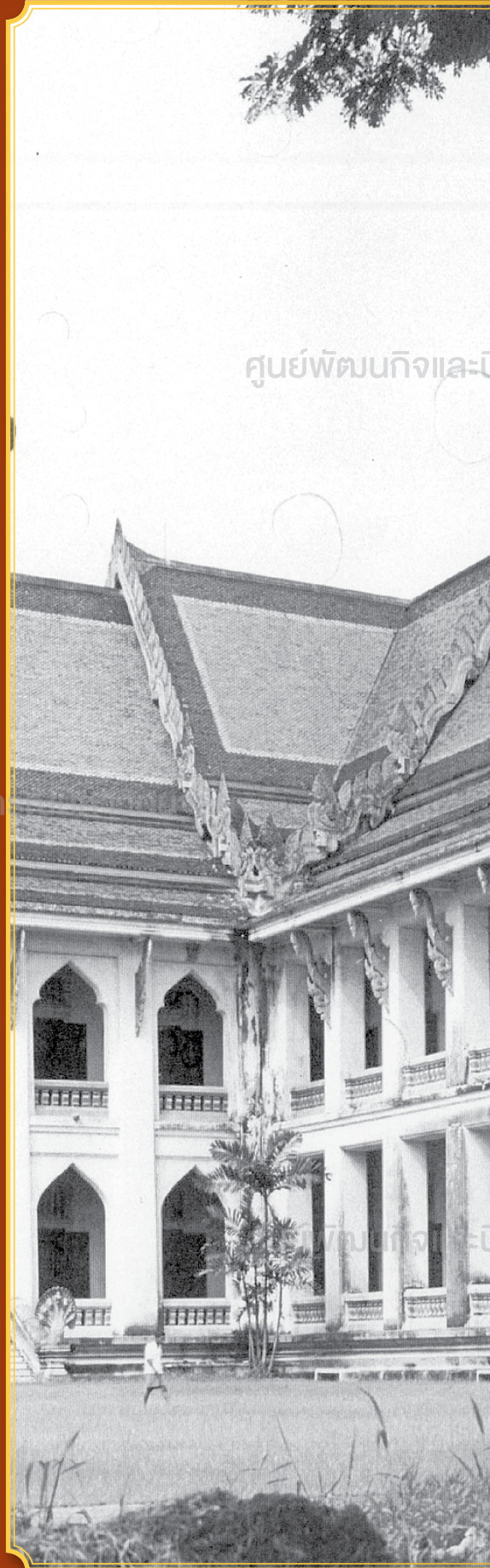
พิธีศรี โหวาทอง* นิสิตเก่าคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ปีการศึกษา ๒๕๓๒-๒๕๓๗

หนังสือร้อยปี
พระราชพิธี
อภิเษกสมรสพระฤกษ์
ตึกบัญชาการ
โรงเรียน
ข้าราชการ
พลเรือนฯ

ตึกบัญชาการ โรงเรียนข้าราชการพลเรือน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปัจจุบันคือ อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาคารที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นอาคารหลักหลังแรก ของโรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ อันเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามของเจ้านายขุนนางสยามในยุคนั้น ที่จะพัฒนาประเทศด้วยการศึกษาแผนใหม่ รวมทั้งการอุดมศึกษา ที่มีรากฐานมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ แล้วตั้งปรากฏความในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ในพระราชพิธีวางศิลาพระฤกษ์อาคารดังกล่าว เมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ว่า

“วันนี้เรายินดีที่ได้รับอัญเชิญให้มาวางศิลาพระฤกษ์ สำหรับมหาวิทยาลัยนี้ เพราะเป็นกิจอันหนึ่งซึ่งเราปรารถนาอยู่นานแล้ว ที่จะยังการให้เป็นผลสำเร็จตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงพระราชปรารถนามานานแล้ว ในเรื่องที่จะให้มีมหาวิทยาลัยขึ้น สำหรับเป็นสถานอุดมศึกษาของชาวสยาม”^๑

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.

ตึกบัญชาการ โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ หรืออาคารมหาจุฬาลงกรณ์ ในราวรัชกาลที่ ๗

กำเนิดแห่งการอุดมศึกษา

การอุดมศึกษาในสยามนั้น ถือกำเนิดขึ้นในช่วงกลางรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้านายขุนนางสยามที่ได้ร่วมกันปฏิรูประบบราชการของสยามให้ทันสมัยมาตั้งแต่ราวพ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น เริ่มตระหนักว่าระบบข้าราชการพลเรือนอย่างใหม่นั้นขาดคนที่มีความรู้ความสามารถในวิชาอย่างใหม่ ฉะนั้น ตั้งแต่ราวพ.ศ. ๒๔๓๙ รัชกาลที่ ๕ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) คิดตั้ง *โรงเรียนสำหรับฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน* ขึ้น เพื่อเตรียมการศึกษาลูกบุตรของสยามให้พร้อมเข้ารับราชการในกระทรวงทบวงกรมต่างๆ โรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือนตั้งขึ้นได้ในปี.ศ. ๒๔๔๔ โดยเมื่อแรกตั้งนั้นอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ที่ศาลาลูกขุนในข้างที่ออฟฟิศแผนที่เก่า ข้างประตูพิมานไชยศรีบ้าง”

โรงเรียนที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น มีนักเรียนมากขึ้นเป็นลำดับ จนรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริว่า ควรจะหาที่ตั้งโรงเรียนใหม่ ให้กว้างขวางเหมาะสมกับกิจการของโรงเรียน มาตั้งแต่ราวพ.ศ. ๒๔๔๔ แล้ว โดยมีพระราชดำริที่จะขยายการศึกษาของสยามไปสู่ระดับอุดมศึกษา โดยยกฐานะโรงเรียนนั้นขึ้นเป็นมหาวิทยาลัย และในขั้นต้นโปรดฯ ให้ไปตั้งที่ที่หลวงหน้าวัดราชบูรณะ ซึ่งขณะนั้นใช้เป็นโรงเรียนมัธยม และสามัคคยาจารย์สมาคม (ปัจจุบันคือพื้นที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย) แต่การณปรากฏว่าเมื่อรัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปที่สามัคคยาจารย์สมาคม ก่อนจะเสด็จสวรรคตในปี.ศ. ๒๔๕๓ ไม่นานนัก ทรงพบว่าที่หลวงหน้าวัดราชบูรณะนั้นไม่กว้างขวางเท่าที่ทรงคาด ไม่ใหญ่โตพอที่จะเป็นมหาวิทยาลัยในอนาคตได้ จึงทรงมีพระราชกระแส ความว่า “*ที่จะคิดให้เป็นมหาวิทยาลัยนั้น ต้องไปจับที่ประทุมวัน เพราะพื้นที่กว้างใหญ่ มีทางที่จะเปิดให้กว้างขวางสำหรับ การข้างหน้าได้ และที่ฝั่งที่เดิกริมแม่น้ำก็เป็นทุนอยู่แล้ว*”

หลังจากที่รัชกาลที่ ๕ เสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้ราวสองเดือน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงสืบสานพระราชปณิธานด้านการศึกษาของสมเด็จพระบรมชนกนารถให้เป็นจริงขึ้น โดยในวันที่ ๑ มกราคม ปีนั้น โปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะ *โรงเรียนมหาดเล็ก* ขึ้นเป็น *โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* มีสภาจัดการโรงเรียน ซึ่งมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นนายก และมีกรรมการ ประกอบด้วย สมเด็จฯ เจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) และพระยาศรวิรวงษ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์) ซึ่งล้วนเป็นเจ้านายขุนนางสยามที่มีความรู้ความสามารถ มีประสบการณ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา ทั้งในสยามและในโลกตะวันตกเป็นอย่างดี มีบทบาทอย่างยิ่งต่อการวางรากฐานแห่งการอุดมศึกษาในสยามในครั้งนั้น

สภาจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนเริ่มประชุมครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ที่ประชุมมีมติต่างๆ อันเป็นโครงร่างของการอุดมศึกษาของสยามสืบมา ประการหนึ่งนั้น ได้แก่การแบ่งการอุดมศึกษาออกเป็น ๘ แผนก ได้แก่ การปกครอง กฎหมาย การทูต การช่าง การแพทย์ การเพาะปลูก การค้าขาย และการเป็นครู (belle lettres) การแบ่งการเรียนการสอนออกเป็นแผนกเช่นนี้ ทำให้สามารถผนวกรวมเอาโรงเรียนวิชาต่างๆ ที่มีอยู่แล้ว อันได้แก่ *โรงเรียนมหาดเล็ก* ในพระบรมมหาราชวัง *โรงเรียนราชแพทยาลัย* ที่ศิริราชพยาบาล ตำบลวังหลัง และ *โรงเรียนเพาะปลูก* ที่วังใหม่ที่ประทุมวัน เป็นพื้นฐาน ประกอบกับการเรียนการสอนแผนกอื่นๆ ที่จัดขึ้นต่อไป สำหรับอาคารสถานที่นั้น สภาจัดการฯ ดำริให้สร้างโรงเรียนใหญ่ขึ้นที่ที่หลวงของพระคลังข้างที่ ตำบลประทุมวัน ตามแนวพระราชดำริที่รัชกาลที่ ๕ ทรงวางไว้ ประกอบกับโรงเรียนต่างๆ ที่มีมาก่อนนั้น

ที่ตำบลประทุมวัน

ที่หลวงที่ตำบลประทุมวันนี้เป็นที่ดินผืนใหญ่ทางทิศตะวันออกนอกพระนคร แต่เดิมนั้นเป็นทุ่งนาต่อเนื่องตามแนวคลองบางกะปิ อันเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์จากพระนครไปยังภาคตะวันออกของสยาม มาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๔ นั้น ทรงเริ่มพัฒนาพื้นที่แถบนี้ในปี.ศ. ๒๓๙๖ ด้วยการสร้างพระราชวังประทุมวัน พระราชอุทยาน และวัดประทุมวนารามขึ้นที่ริมคลองบางกะปิ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ การพัฒนาพื้นที่ตำบลนี้เริ่มขึ้นตั้งแต่ราวพ.ศ. ๒๔๒๓ โดยในปีนั้นโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังพระราชทานพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ที่ตำบลประทุมวัน ริมถนนบำรุงเมืองฝั่งเหนือ นอกกำแพงพระนคร ใกล้วัดช่างแสง และในปีถัดมา โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง *วังใหม่* พระราชทานสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราช สยามมกุฎราชกุมาร ที่ริมถนนบำรุงเมืองฝั่งใต้ เยื้องกับวังของพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ นอกจากนี้ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ยังโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระนครบาล จัดซื้อที่นาที่สวนในตำบลประทุมวันจากราชภูธร รวบรวมขึ้นเป็นที่ดินผืนใหญ่” สันนิษฐานว่าในช่วงนี้คงจะมีการขุดคลองตามแนวทิศเหนือทิศใต้ เชื่อมคลองแสนแสบกับคลองถนนตรง รวมสองสาย เพื่อการเพาะปลูกและการสัญจร สายหนึ่งเป็นขอบเขตด้านตะวันตกของที่ดินที่รัชกาลที่ ๕ ทรงจัดซื้อขึ้น เรียกว่า *คลองสวนหลวง* อีกสายหนึ่งเป็นขอบเขตด้านตะวันออก เรียกว่า *คลองอรชร*

ตั้งแต่ราวพ.ศ. ๒๔๒๔ เป็นต้นมาที่หลวงที่ตำบลประทุมวันจึงเป็นที่ดินรูปสี่เหลี่ยมคางหมูผืนใหญ่ มีถนนบำรุงเมือง (ถนนพระรามที่ ๑ ในปัจจุบัน) เป็นขอบเขตทางทิศเหนือ คลองอรชร (ปัจจุบันคือถนนอังรีดูนังต์) เป็นขอบเขตด้านตะวันออก คลองสวนหลวง (ใกล้แนวถนนบรรทัดทอง) เป็นขอบเขตด้านตะวันตก และถนนหัวลำโพง (ถนนพระรามที่ ๔ ในปัจจุบัน) เป็นขอบเขตด้านทิศใต้ รวมเป็นพื้นที่ถึง ๑,๒๗๓ ไร่ ๑ งาน ๑ ตารางวา” ต่อมาเมื่อสมเด็จพระ

ทัศนียภาพแบบร่างเบื้องต้น ตึกบัญชาการ โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ

เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศประชวรทิวงคต ในพ.ศ. ๒๔๓๗ รัชกาลที่ ๕ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ใช้วังใหม่ที่ประทุมวันเป็นโรงเรียนแผนที่ ตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นต้นมา ส่วนพื้นที่กว้างใหญ่ที่เหลือนั้น ในพ.ศ. ๒๔๔๑ ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมพระคลังข้างที่พัฒนาเพื่อหาผลประโยชน์ โดยตัดถนนและขุดคูเป็นตารางขนาดใหญ่ ให้เช่าที่ดิน “เป็นสวนบ้าง เป็นนาบ้าง เป็นไร่เงินเช่าปลูกผักต่างๆ บ้าง”^๔

ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อแนวความคิดที่จะสร้างโรงเรียนข้าราชการพลเรือนที่ที่หลวงที่ประทุมวันเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาแล้ว ในวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ สภากิจการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนจึงทำสัญญาเช่าที่ดิน ๑,๒๗๗ ไร่ ๑ งาน ๑ ตารางวา นี้จากกรมพระคลังข้างที่^๕ ต่อจากนั้น ในการประชุมสภากิจการโรงเรียนเมื่อเดือนธันวาคม ปีเดียวกันนั้น ได้มีมติกำหนดนโยบายด้านอาคารสถานที่ของโรงเรียนข้าราชการพลเรือนไว้เป็นครั้งแรก ความว่า :

“แบบที่จะก่อสร้างนั้น ตั้งใจจะลงทุนให้เป็นของถาวร กะแผนผังแบบแปลนไว้ แล้วค่อยทำค่อยไป ตามกำลัง

เงิน ตึกเรียนแรกที่จะสร้างขึ้น คือในระหว่างถนนสนามม้ากับถนนพญาไท หน้าออกถนนสนามม้า มีห้องเรียนที่พอจะจูนักเรียนได้ ๓๐๐ คน และจะสร้างเรือนให้นักเรียนอยู่ประจำในชั้นแรก ๒ หลัง สำหรับนักเรียน ๕๐ คน เพราะจะให้ให้นักเรียนทั้งประเภทไปมาและประจำ ระหว่างการก่อสร้างนั้นโรงเรียนจะเปิดสอนที่วังกลางทุ่ง หรือวังใหม่ ตำบลปทุมวันไปพลางก่อน”^๖

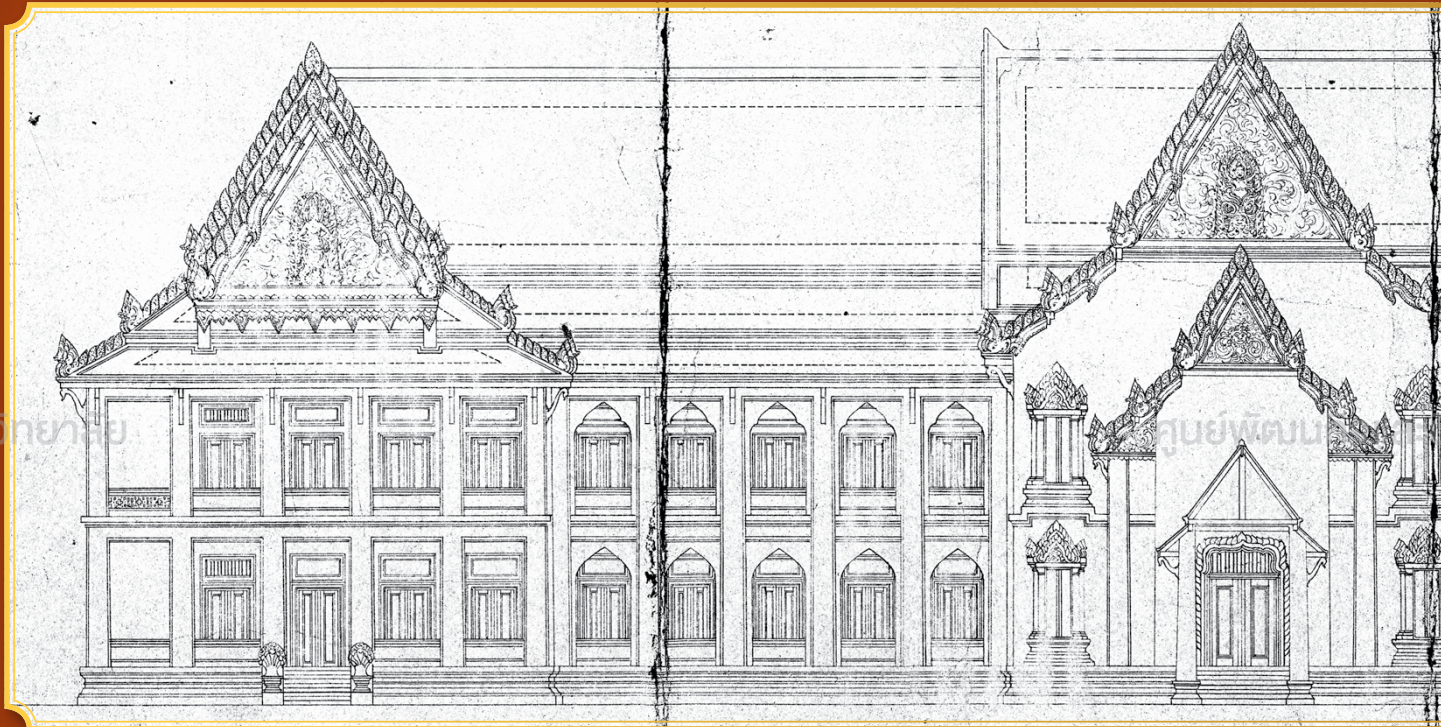
สถากรรมมหาวิทยาลัย : การออกแบบ

หลังจากที่สภากิจการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนได้อนุมัติผังแม่บทที่พระยาศรียรวงษ์เสนอแล้ว จึงได้พิจารณาแบบ “สภากิจการมหาวิทยาลัย” อันเป็นอาคารหลังแรกของโรงเรียนซึ่งจะกลายเป็นมหาวิทยาลัยในอนาคตต่อตามความในรายงานการประชุมครั้งนั้น ความว่า :

“มิสเตอร์โดริงได้เสนอแปลนสภากิจการมหาวิทยาลัยเปนแบบช่างอย่างใหม่กับพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้เสนอแปลนสภากิจการมหาวิทยาลัย ซึ่งให้มิสเตอร์ฮิลลีเขียน เบนแบบไทยแกมฝรั่ง”^๗

“มิสเตอร์โดริง” นั้น คือนายคาร์ล เดอห์ริง (Karl Doehring) สถาปนิกชาวเยอรมันซึ่งรับราชการอยู่ในกรมศุขาภิบาล กระทรวงมหาดไทยอยู่ในขณะนั้น ส่วน “มิสเตอร์ฮิลลี” คือนายเอดเวิร์ด ฮีลี (Edward Healey) สถาปนิกชาวอังกฤษซึ่งเคยรับราชการเป็นครูวัดเขียน กระทรวงธรรมการ หากขณะนั้นมีกิจการสำนักงานสถาปนิกส่วนตัว ออกแบบรับเหมาก่อสร้างอยู่ในพระนคร^๘

อย่างไรก็ดี แบบโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของนายเดอห์ริงนั้น เท่าที่พบในปัจจุบันคงเหลืออยู่สามแผ่น แผ่นหนึ่งเป็นแบบสภากิจการมหาวิทยาลัย ลงวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๕ เขียนที่กรุงเทพฯ ลงนามนายเดอห์ริงและนายโจเซฟ รัตเตอร์มันน์ (Josef Rüttermann) ส่วนแบบที่เหลือเป็นแบบ “เรือนให้นักเรียนอยู่ประจำ” ขนาด ๒๕ เติง ตรงตามความต้องการของสภากิจการฯ ทั้งยังมีห้องพักรู โรงอาหาร และห้องน้ำพร้อม

แบบร่างตึกบัญชาการ โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ ของนายฮิลี

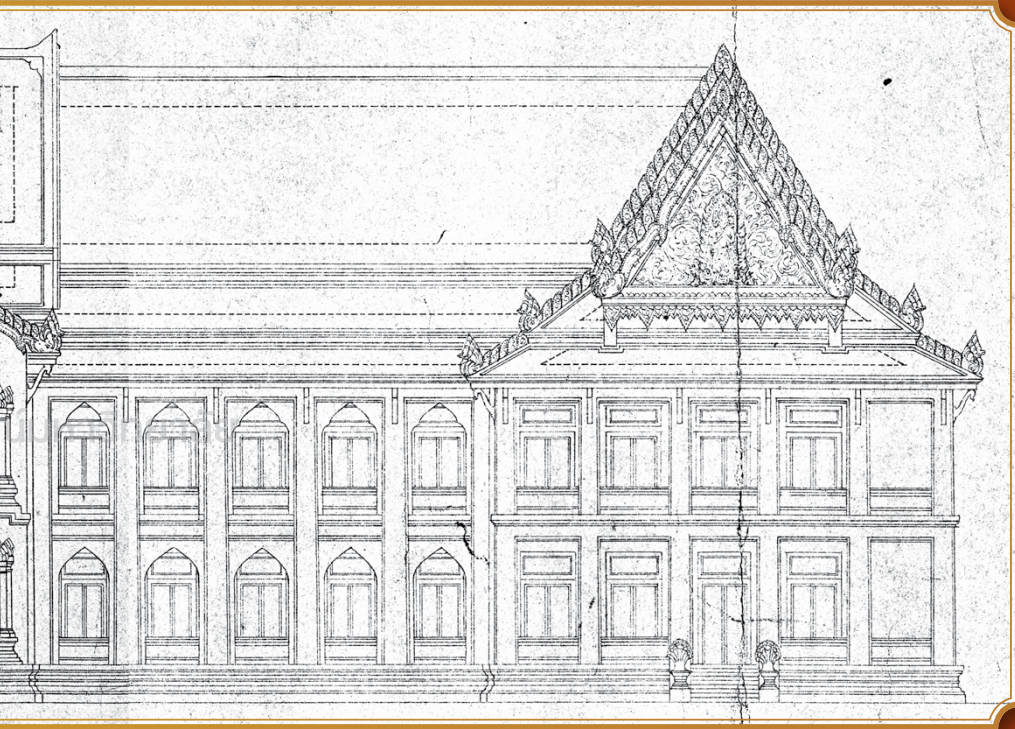
สำหรับแบบสถากรรมมหาวิทยาลัยนั้น ประกอบด้วยอาคารสองส่วน ส่วนแรกสันนิษฐานว่าเป็นอาคารเรียนและที่ทำงานผู้บัญชาการโรงเรียน เป็นอาคารสูงสองชั้น มีผังรูปสี่เหลี่ยมยาว แบ่งออกเป็นสามส่วน ส่วนกลางเป็นมุขทางเข้าและโถงบันไดกลาง มีปีกอาคารสองข้าง ประกอบด้วยห้องเรียนเล็กเรียงเป็นแนว ที่ปลายสองข้างมีมุขห้องบรรยายใหญ่ มีทางเดินรอบอาคารทั้งสองชั้น หลังคาทรงปั้นหยาสองชั้น หลังคาเป็นสองตอน ที่ยอดของหลังคา โถงบันไดกลางประดับด้วยหอหลังคาโดม (cupola) ขนาดเล็ก คล้ายกับเครื่องบนของพระรามราชนิเวศน์ เมืองเพชรบุรี อันเป็นอาคารที่เดอห์ริงออกแบบก่อสร้างมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๓ แล้ว โดยมีนายริตเตอร์มานน์เป็นผู้ช่วย และยังคงก่อสร้างค้างอยู่ในขณะนั้น

จากอาคารในส่วนแรกนี้ มีทางเชื่อมต่อไปยังส่วนที่สอง สันนิษฐานว่าเป็นหอประชุมของมหาวิทยาลัย เป็นอาคารชั้นเดียว ผังรูปกลม หลังคาโดมที่มุมสี่เหลี่ยมรูปสี่เหลี่ยม หอประชุมนี้มีทางเข้าสามด้าน ด้านตรงข้ามกับทางเข้าหลักเป็นเวที มีชั้นลอยอยู่ตรงข้ามกัน

แบบสถากรรมมหาวิทยาลัยของเดอห์ริงนี้ “เป็นแบบช่างอย่างใหม่” หรือเป็นอย่างตะวันตกแท้ๆ เช่นเดียวกับผลงานอาคารอื่นๆ ในสยามของเดอห์ริง ซึ่งมีลักษณะทั้งแบบนีโอคลาสสิกของเยอรมัน และสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ กล่าวคือยังคงผังที่มีแนวแกนชัดเจน มีลักษณะสมมาตร มีการใช้เสาแก้ว (pilasters) สูงสองชั้นเท่าความสูงอาคาร เพื่อให้อาคารดูสง่างาม การเจาะช่องผนังเป็นเส้นทางนอน เพื่อให้อาคารดูหนักแน่นมั่นคง ตลอดจนการแบ่งอาคารทางตั้งออกเป็นฐานอาคาร ตัวอาคาร และหลังคา อย่างนีโอคลาสสิก แต่มิได้มีการประดับประดาด้วยลวดลายมากกว่าส่วนที่จำเป็น เน้นเส้นฉากตรงไปตรงมาของโครงสร้าง ความโปร่งโล่งของโถงบันไดกลาง ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ ที่เริ่มปรากฏในงานของเดอห์ริงแล้ว

ส่วนแบบของนายฮิลีนั้น เข้าใจว่าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จะสั่งให้ทำขึ้นอย่างลับๆ ในช่วงเวลาเดียวกันกับที่พระยาศรียรวงษ์ให้นายเดอห์ริงทำแบบของตน เมื่อแบบของนายฮิลีแล้วเสร็จเมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จึงแจ้งให้พระยาศรียรวงษ์มาดูแบบนั้นที่กระทรวงธรรมการในวันรุ่งขึ้น พร้อมกำชับว่า “เรื่องนี้ไม่เกี่ยวข้องกับมิสเตอร์ดอริง ขออย่าให้ตัวมิสเตอร์ดอริงมาด้วย”^{๑๑} อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันยังไม่พบหลักฐานว่าแบบของฮิลีในขั้นนี้ว่ามีลักษณะอย่างไร คงเหลือแต่ความในรายงานการประชุมสภาจัดการฯ ว่าแบบนั้น “เป็นแบบไทยแกมฝรั่ง” เท่านั้น^{๑๒}

อย่างไรก็ตาม หลังจากการประชุมสภาจัดการฯ ได้พิจารณาแบบของเดอห์ริงและฮิลีแล้ว จึงมีมติว่า แบบสถากรรมมหาวิทยาลัยนี้ควรมีลักษณะความเป็นไทยที่เด่นชัดกว่าแบบที่เสนอมา ทั้งนี้รูปแบบ “ไทย” ที่เหมาะสมแก่อาคารอันเป็นพระบรมราชานุสรณ์แห่งพระพุทธเจ้าหลวง อาคารที่เป็นหลักชัยแห่งการอุดมศึกษาของสยามนั้น ควรเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมสุโขทัย อันเป็นรูปแบบที่ถือกันว่าเป็น “ไทย” ที่แท้ เก่าแก่ และงดงามที่สุดในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสยาม^{๑๓} ด้วยแนวความคิดดังกล่าว สภาจัดการฯ จึงมีมติให้ช่างฝรั่งทั้งสองเดินทาง “ขึ้นไปดูแบบช่างสุโขทัย” เพื่อให้เข้าใจระเบียบแบบแผนของรูปแบบสถาปัตยกรรมดังกล่าวได้ดีพอที่จะปรับแก้แบบสถากรรมมหาวิทยาลัยมานำเสนอต่อสภาจัดการฯ ต่อไป

สำหรับนายเดอห์ริงนั้น น่าจะรู้จักและเข้าใจสถาปัตยกรรมสุโขทัยอยู่พอสมควร เพราะในราวปีหนึ่งก่อนหน้านั้น เดอห์ริงได้รับมอบหมายงานสำรวจทางโบราณคดีบริเวณหัวเมืองต่างๆ ทางภาคเหนือของสยาม ทั้งยังได้ขุดค้นซากเตาเผา เครื่องถ้วยสมัยสุโขทัย ทั้งที่เมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก อีกด้วย^{๑๑} อย่างไรก็ตาม ในวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เดอห์ริงได้เดินทางออกจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองสวรรคโลกในวันถัดมา สำรวจศึกษาสถาปัตยกรรมที่นั่น จนวันที่ ๑๐ พฤษภาคม จึงมาถึงเมืองสุโขทัย ศึกษาสำรวจโบราณสถานต่างๆ อยู่ราวหนึ่งสัปดาห์ จากนั้นจึงกลับมารวบรวมข้อมูลที่เมืองสวรรคโลกอีกครั้ง แล้วจึงกลับมากรุงเทพฯ เพื่อทำบันทึกรายงานการค้นคว้า และทำแบบสถากรรมหาวิทยาลัยต่อไป^{๑๒} ส่วนนายฮิลินั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เดินทางไปยังเมืองสุโขทัยหรือไม่ อย่างไรก็ตาม หากสันนิษฐานจากความละเอียดถูกต้องของเครื่องประดับสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย ที่ปรากฏในอาคารที่สร้างขึ้นนั้น ก็เป็นไปได้มากกว่าฮิลินคงจะได้ศึกษาโบราณสถานสมัยสุโขทัยอย่างละเอียดถี่ถ้วนเช่นกัน

ต่อมาในวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ สภาจัดการฯ จึงประชุมเพื่อพิจารณาแบบสถากรรมหาวิทยาลัยอีกครั้ง ที่วังประตูล้อมของสมเด็จพระมหาดำรงราชานุภาพ จากนั้นจึงมีมติให้ส่งแบบของเดอห์ริงและฮิลินไปให้วิศวกรในกระทรวงนครบาลตรวจ ให้เป็นคนกลางประมาณราคาเปรียบเทียบว่าแบบใดราคาประหยัดและเหมาะสมกว่า เพื่อจะได้เลือกใช้แบบนั้นต่อไป^{๑๓} ซึ่งต่อมาทางกระทรวงนครบาลได้แจ้งแก่สภาจัดการฯ ว่า แบบที่ส่งมานั้นเป็นเพียงแบบร่างขั้นต้น ไม่มีรายละเอียด (specifications) พอที่จะประมาณราคาได้ ฉะนั้น ในการประชุมสภาจัดการฯ ครั้งถัดมา เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ที่ประชุมพิจารณาแล้วคาดว่าแบบของเดอห์ริงน่าจะมีความสูงกว่าแบบของฮิลิน จึงมีมติให้เลือกแบบของฮิลินสำหรับก่อสร้างสถากรรมหาวิทยาลัยต่อไป เพื่อมิให้เสียเวลา^{๑๔} เนื่องจากได้มีการคาดหวังกันไว้ว่าสถากรรมหาวิทยาลัยนี้จะแล้วเสร็จเปิดใช้ได้ในวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ อันเป็นวาระครบรอบ ๕ ปี แห่งการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพุทธเจ้าหลวง^{๑๕}

สำหรับแบบสถากรรมหาวิทยาลัยของฮิลินี่สภาจัดการฯ เลื่อนนั้น ปัจจุบันคงเหลือหลักฐานอยู่เพียงทัศนียภาพลายเส้นลงสีน้ำ ที่เก็บรักษาอยู่ ณ หอประวัติ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภาพดังกล่าวแสดงกลุ่มอาคารขนาดใหญ่ รายล้อมสนามกลมหรือครึ่งวงกลม เข้าใจว่ามองจากทางทิศตะวันออก คือด้านถนนสนามม้า หรือคลองอรชร ตรงกลางเป็นอาคารทรงไทยสูงสองชั้น หลังคาจั่วลดสองชั้น วังหันด้านข้างให้กับสนามกลม ตรงกลางเป็นหอสูง รูปทรงตอนบนคล้ายหอรฆังยอดปราสาทแบบไทย ตอนล่างทำซุ้มทางเข้ามีเสารับ คล้ายที่เทียบรถ สองข้างอาคารกลางนี้มีอาคารแบบไทยประยุกต์ข้างละหลัง เป็นตึกสองชั้น หลังคาจั่ว เรียงกันสามส่วน ส่วนกลางมีผนังด้านสกัดค่อนข้างทึบ ส่วนสองข้างทำเสาพาไลรอบ มีส่วนเชื่อมให้อาคารทั้งสามส่วนรวมเป็นตึกหลังเดียว และมีมุขกระสันเชื่อมอาคารนี้เข้ากับอาคารหอรฆังตรงกลาง

เมื่อสภาจัดการฯ ลงมติเลือกแบบของฮิลินี้แล้ว ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๗ ฮิลินจึงนำแบบขั้นต้นนั้นไปพัฒนาเป็นแบบที่มีรายละเอียดมากขึ้น เพื่อให้สามารถประมาณราคาและเปิดประมูลโครงการได้ ทั้งนี้เข้าใจว่าในขั้นนี้ ฮิลินก็ได้ลดขนาดโครงการลง จากแบบเดิมที่ทำเป็นกลุ่มอาคาร เหลืออาคารเพียงหลังเดียว เป็นตึกสองชั้น หลังคาจั่ว โครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็ก พื้นที่อาคารรวม ๒,๓๒๖ ตารางเมตร ประกอบด้วยห้องเรียน ห้องพักครู และห้องโถง^{๑๖} ประมาณค่าก่อสร้างไว้ราว ๓๐๐,๐๐๐ ถึง ๓๕๐,๐๐๐ บาท สภาจัดการฯ จึงนำแบบสถากรรมหาวิทยาลัยนี้ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งก็ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ดำเนินการก่อสร้างได้ต่อไป^{๑๗}

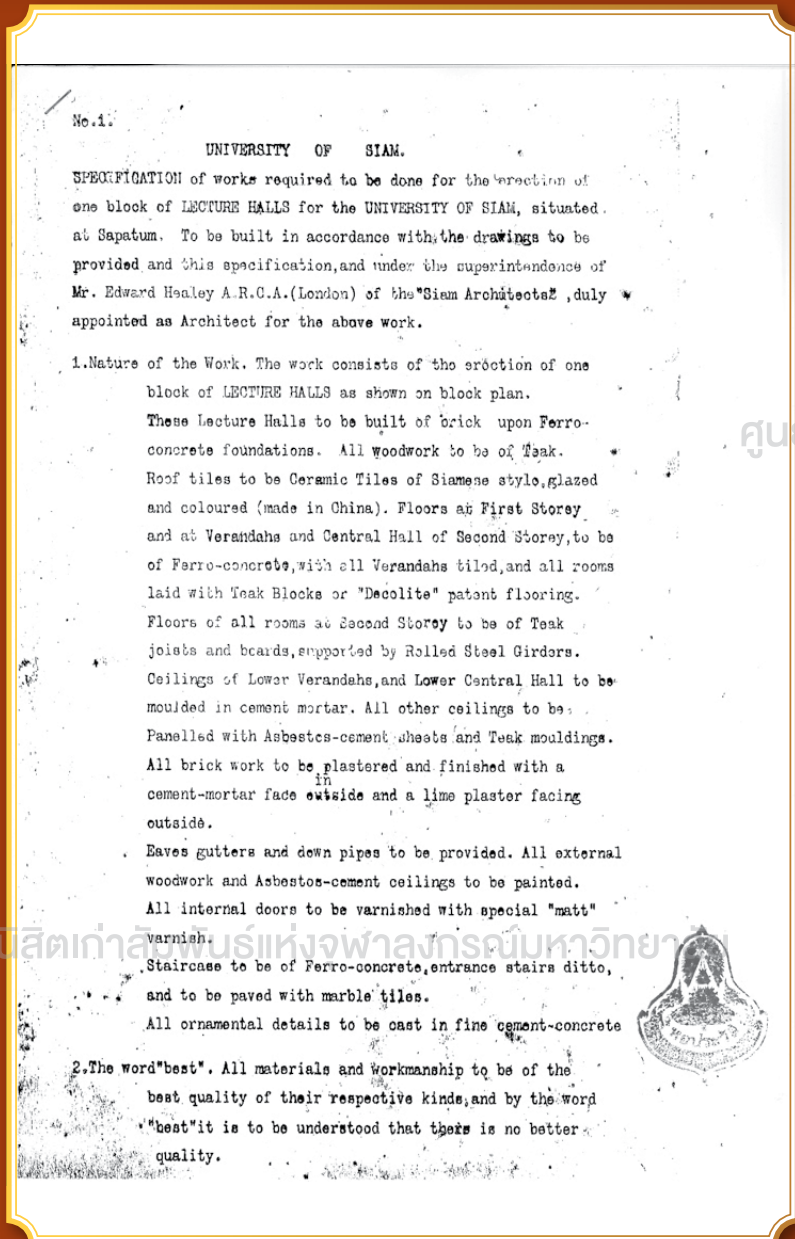
เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว สภาจัดการฯ จึงสั่งให้นายฮิลินจัดทำแบบก่อสร้างอย่างละเอียด โดยในขั้นนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ สภานายก ทรง

มีมติให้จ้างนายเอมิลิโอ โจวันนี กอลโล (Emilio Giovanni Gollo) วิศวกรชาวอิตาลีงานประจำกระทรวงนครบาล ซึ่งเคยทำงานร่วมกับนายฮิลีมาาก่อนแล้ว มาช่วยในการจัดทำแบบก่อสร้างอย่างละเอียดนี้^{๒๓}

ด้วยความรู้ทางวิศวกรรมโครงสร้างของนายกอลโล ประกอบกับความสามารถเชิง สถาปัตยกรรมของนายฮิลีสภาคารมหาวิทยาลัย โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ จึงเป็นอาคารที่มีโครงสร้างและเทคนิควิทยาการก่อสร้างที่ทันสมัยอย่างยิ่ง ทั้งยังมีรูปลักษณ์ที่ “เป็นไทย” อย่างเด่นชัด มากกว่าอาคารอื่นๆ ที่สร้างขึ้นในพระนครขณะนั้น

สำหรับโครงสร้างนั้น สภาคารมหาวิทยาลัย โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ มีระบบโครงสร้างหลักเป็นเสาและคานคอนกรีตเสริมเหล็ก ตั้งแต่ฐานรากถึงโครงหลังคา รวมน้ำหนักเหล็กเส้นที่ใช้ทั้งสิ้นกว่าครึ่งล้านปอนด์^{๒๔} มีการใช้ระบบชั้นส่วนซีเมนต์หล่อสำเร็จรูปทั่วทั้งอาคาร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ลวดลายประดับหน้าจั่ว ลูกมะหวดระเบียง คันทวยประดับ บัวฐานอาคาร และฝ้าเพดาน ซึ่งระบบชั้นส่วนซีเมนต์สำเร็จรูปนี้ นายฮิลีและนายกอลโลได้ร่วมกันทดลองใช้ในอาคารสโมสรราชกรีฑาสโมสร และอาคารต่างๆ ในวังเทวะเวสม์ ของสมเด็จพระยาเทวะวงษ์วโรปการ อันเป็นผลงานที่ทั้งสองร่วมกันออกแบบก่อสร้างในช่วงเวลาเดียวกันนี้ และประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี^{๒๕}

เมื่อนายฮิลีร่วมกับนายกอลโล จัดทำแบบก่อสร้างสภาคารมหาวิทยาลัยเสร็จแล้ว ทั้งสองได้แจ้งแก่สภาจัดการฯ ว่า อาคารนี้มีโครงสร้างคอนกรีตเสริมเหล็กอย่างทันสมัยที่สุด ทั้งยังเป็นอาคารขนาดใหญ่มากสำหรับสมัยนั้น อันสุดวิสัยที่ผู้รับเหมาเงินไทยทั่วไปจะจัดการก่อสร้างได้ จึงเห็นควรให้สภาจัดการฯ เชิญบริษัทรับเหมาขนาดใหญ่มาประมูลโครงการ ด้วยราคากลาง ๔๓๕,๗๑๓ บาท สภาจัดการฯ จึงเรียกห้างคลูเซอร์ (Messrs G. Kluzer & Co.) บริษัทบางกอกด็อก (Bangkok Dock Co.)

รายการประกอบแบบก่อสร้าง ตึกบัญชาการ โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ

และบริษัทยูไนเต็ดเอ็นจิเนีย (United Engineers Co.) ไปรับแบบก่อสร้าง พร้อมรายการประกอบที่บริษัทสยามอาคิเทคส์ของนายฮิลี แล้วเสนอราคาประมูลตั้งแต่วันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗^{๒๖}

ในราวหนึ่งเดือนต่อมา ในวันที่ ๒๓ มกราคม ปีเดียวกัน สภาจัดการจึงเปิดซองราคาประมูลของทั้งสามบริษัท และตัดสินให้ห้างคลูเซอร์ ซึ่งเสนอราคาต่ำที่สุดที่ ๔๔๙,๐๐๐ บาท เป็นผู้ชนะการประมูล^{๒๗} จากนั้นสภาจัดการฯ ได้ต่อรองราคากับห้างคลูเซอร์ จนตกลงราคากันได้ที่ ๔๓๖,๐๐๐ บาท โดยทางสภา

จัดการฯ จะต้องจัดหาเงินย้อยสำหรับใช้ในการก่อสร้างให้ พร้อมทั้งหาช่างจากโรงเรียนเพาะช่างมาปั้นลวดลายปูนปั้นประดับต่างๆ อีกด้วย ทั้งนี้อาคารมีกำหนดแล้วเสร็จภายใน ๑๘ เดือน หลังจากการลงนามในสัญญาจ้างในช่วงปลายเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗

จากนั้นเป็นต้นมา การก่อสร้างสภาคารมหาวิทยาลัยจึงเริ่มต้นขึ้นและดำเนินสืบมาจนอาคารเป็นรูปเป็นร่างขึ้นสามารถมีพระราชพิธีวางศิลาพระฤกษ์ได้เมื่อวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘ หรือราว ๑๑ เดือนหลังจากสภาจัดการฯ ทำสัญญาจ้างห้างคลูเซอร์

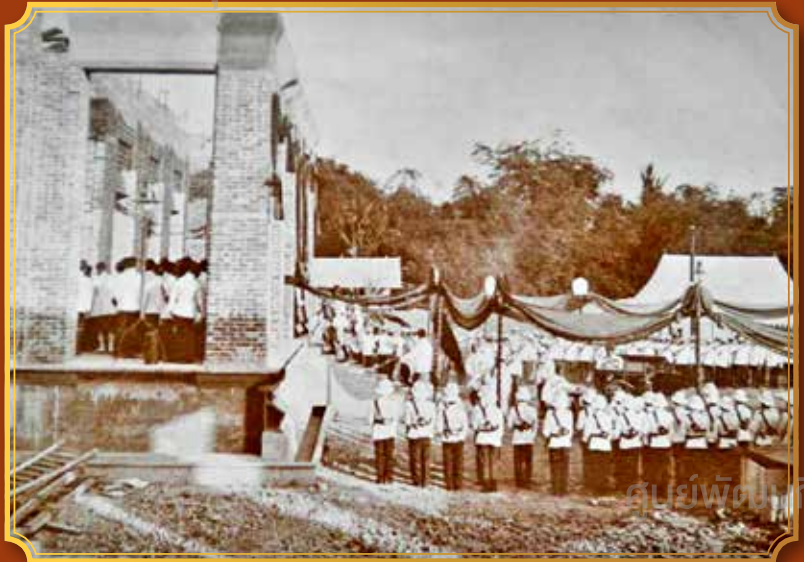

ศูนย์พัฒนกิจและนิสิตเก่าสัมพันธ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พระราชพิธี อภิลิขิตพระฤกษ์

พระราชพิธีวางศิลาพระฤกษ์
สภาคารมหาวิทยาลัย โรงเรียนข้าราชการ
พลเรือนของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพ.ศ. ๒๔๕๘
นั้น นับเนื่องเป็นส่วนหนึ่งของการพระ
ราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาในพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งตรง
กับวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยที่
ในช่วงปลายเดือนธันวาคม ศกนั้น
คณาจารย์และนักเรียนโรงเรียนข้าราชการ
พลเรือนฯ ได้พร้อมใจกันเตรียมการรับ
เสด็จฯ ตลอดจนการพระราชพิธี โดย
มีข้าราชการที่เกี่ยวข้องดำเนินการ และ
มีหนังสือเวียนไปตามกระทรวงทบวง
กรมต่างๆ ให้ผู้มีตำแหน่งเตรียมเข้าร่วม
การพระราชพิธีอันสำคัญนี้

ถึงวันที่ ๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘
เวลาราว ๑๖ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระ
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
พระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งมา

ตามถนนสนามม้า (ถนนอังรีดูนังต์) เข้าประตูโรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ ด้านทิศ
ตะวันออก มายังอาคารสภาคารมหาวิทยาลัยซึ่งกำลังอยู่ระหว่างการก่อสร้างอยู่นั้น
รถพระที่นั่งเทียบที่บันไดด้านทิศใต้ของมุขตะวันออกของอาคาร เสด็จพระราชดำเนิน
เข้าสู่ “ห้องสวดมนต์” ซึ่งปัจจุบันคือห้อง ๑๐๕ ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย
แล้วทรงประทับพระราชอาสน์ ทรงศีล จบแล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรง
ราชานุภาพ สภานายกกรรมการจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ อ่านคำกราบ
บังคมทูล แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ^{๒๘}

หน้าบันอาคารมหาจุฬาลงกรณ์

เมื่อจบพระราชดำรัสแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมายังห้องโถงบันไดกลางอาคาร ที่เสาต้นมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือของห้อง ทรงจับสายรอกวางกล่องศิลาพระฤกษ์ ในกล่องบรรจุเอกสารว่าด้วยการสถาปนาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งแบบสถาปัตยกรรมของอาคาร เจริญศึกษาปณิที่ซึ่งกันอยู่ในขณะนั้น ตลอดจนวัตถุสิ่งของอื่นๆ อีกจำนวนหนึ่ง ในกล่องศิลาพระฤกษ์ที่ทรงวางในครั้งนั้น^{๒๔} จากนั้นทรงใช้เกรียงเงินเกลี่ยปูน ทรงวางอิฐทองอิฐนาถ อิฐเงิน ก่อพระฤกษ์ พระสงฆ์สวดไชยมงคลคาถา พรหมณ์เป่าสังข์กรรมแสงในซบไม้บัณเฑาะว์ เจ้าพนักงานลั่นฆ้องไชย ประโคมแตรสุริยสังข์ดนตรี

มุขอาคารด้านตะวันออกเฉียงใต้ อันเป็นทางเสด็จฯ ของรัชกาลที่ ๖ ในวันพระราชพิธีก่อศิลา

โถงบันไดกลาง อาคารมหาจุฬาลงกรณ์ เสาต้นที่สองจากซ้าย คือต้นที่รัชกาลที่ ๖ ทรงก่อศิลา

จากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับพระราชอาสน์ ณ ห้องสวนมนต์ โปรตเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิชิตปละจักรพรรดิฯ ทรงประเคนเครื่องไทยธรรมแก่พระสงฆ์ แล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรง ราชานุภาพพลเกล้าฯ ถวายเข็มรัฐูประศาสน์บัณฑิต ธรรมศาสน์บัณฑิต และ ครุบัณฑิต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตอบ ทรงรับเข็มทั้งสาม แล้วพระราชทานเข็มบัณฑิตทั้งสามแก่กรรมการ คณาจารย์ และนักเรียนของ โรงเรียน จากนั้นประทับเสวยพระสุธารส เสร็จแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินกลับ เป็นอันเสร็จการพระราชพิธีวางศิลาพระ ฤกษ์โรงเรียนข้าราชการพลเรือนฯ เมื่อ ร้อยปีล่วงมาแล้วนั้น

๒๕

(Endnotes)

- ๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัส” ใน ธงทอง จันทรางศุ, ๗๐ ปีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กำเนิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐).
- ๒ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ ๕ ร.๕ ศ.๕/๗ (ก-ป) เรื่องสภิมที่จะตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาฝ่ายพลเรือน.
- ๓ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ ๕ ร.๕ ศ.๕/๗ (ก-ป) โรงเรียนข้าราชการพลเรือน.
- ๔ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ ๖ ร.๖ ศ.๕/๓๐ เรื่องโรงเรียนข้าราชการพลเรือน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ๕ เรื่องเดียวกัน.
- ๖ พีรศรี โปหาทอง, “วังใหม่ที่ประทุมวัน : ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม,” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๒๖ ฉบับที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๘, ๑๒๘.
- ๗ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, “โรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” ใน ธงทอง จันทรางศุ, ๗๐ ปีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กำเนิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), ๘๖.
- ๘ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รัชกาลที่ ๕ ร.๕ ศ.๕/๗ เรื่องสภิมที่จะตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาฝ่ายพลเรือน.
- ๙ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงธรรมการ รัชกาลที่ ๕ ร.๕ ศ.๕/๗ (ก-ป) โรงเรียนข้าราชการพลเรือน.
- ๑๐ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๔๙-๒๕๖๙ พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบห้าสิบปีของการสถาปนา วันที่ ๒๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๖๐ (พระนคร : โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมนักข่าวแห่งประเทศไทย, ๒๕๖๐), ๑๒.
- ๑๑ เรื่องเดียวกัน, ๗๖.
- ๑๒ สำหรับประวัติและผลงานสถาปัตยกรรมของนายเดอริง ดู กฤษณา หงษ์อุเทน, “คาร์ล เดอริง และการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมในประเทศไทย,” เมืองโบราณ ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๑ มกราคม - มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.
- ๑๓ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ เรื่องก่อสร้างมหาวิทยาลัย.
- ๑๔ ธงทอง จันทรางศุ, ๗๐ ปีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กำเนิดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), ๗๖.
- ๑๕ คตินิยมว่าศิลปะสถาปัตยกรรมสุโขทัย เป็นรูปแบบ “คลาสสิก” ของสถาปัตยกรรมไทยนี้ มีรากเหง้าสืบมาตั้งแต่ความสนใจในโบราณคดีสยามของชนชั้นนำในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว หากทว่าความเข้มข้นยิ่งขึ้นในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง ดู ชชาติ ประทีปนทการ, “พระพุทธรูปในประวัติศาสตร์การสร้างความเป็นไทย” เมืองโบราณ ปีที่ ๓๒ ฉบับที่ ๓ ๒๕๕๔, .
- ๑๖ กฤษณา หงษ์อุเทน, “คาร์ล เดอริง และการสร้างสรรค์งานสถาปัตยกรรมในประเทศไทย,” ๑๗.
- ๑๗ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ เรื่องก่อสร้างมหาวิทยาลัย.
- ๑๘ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ รายงานการประชุมสภาจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ครั้งที่ ๘.
- ๑๙ เรื่องเดียวกัน.
- ๒๐ การที่แบบของเดอริงมิได้รับเลือกให้นำไปก่อสร้างนั้น อาจมีใช้เช่นด้วยเหตุของค่าก่อสร้างเพียงประการเดียว แต่อาจเป็นเพราะพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ไม่พอใจในผลงานออกแบบวางผังมหาวิทยาลัยที่เดอริงรับผิดชอบ ดังความที่ปรากฏในหนังสือจากพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ถึงพระยาศรัทธวงศ์ ลงวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๖ ความว่า : “สภาจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน) ควรจะทำรายงานป้องกันความด้วย ให้รู้ว่าในปีหนึ่งๆ ล่วงมา ได้ทำอะไรมานะ นอกจากเอาพระเจ้าน้องยาเธอฯ สถานที่ตั้งมหาวิทยาลัยและเขียนกระดาษขึ้นอีกสำหรับถ่วงความเจริญของบ้านเมือง เพื่อให้เป็นเกียรติยศแก่ผู้บัญชาการมหาวิทยาลัย เพราะสิ้นปีที่ ๓ เข้าแล้วในบัดนี้ ควรจะรีบออกเสียโดยเร็ว” หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ ก่อสร้างมหาวิทยาลัย.
- ๒๑ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ ก่อสร้างมหาวิทยาลัย.
- ๒๒ เรื่องเดียวกัน.
- ๒๓ เรื่องเดียวกัน.
- ๒๔ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๒/๓ ก่อสร้างตึกมหาวิทยาลัย.
- ๒๕ เรื่องเดียวกัน.
- ๒๖ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔/๔ ก่อสร้างมหาวิทยาลัย.
- ๒๗ เรื่องเดียวกัน. บริษัททางกอดด็อกเสนอนราคาที่ ๔๓๑,๗๕๕ บาท ส่วนบริษัทในเค็ดอนอียเเนลนอนราคาที่ ๕๑๙,๙๐๐ บาท.
- ๒๘ “University of Siam. Laying the Foundation Stone,” The Bangkok Times, January 5, 1916.
- ๒๙ หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปจ.๓.๔.๑/๓ รายการสิ่งของที่บรรจุในการก่อพระฤกษ์.